

Лав Троцки

**САРАЈЕВСКИ
АТЕНТАТ**

**Под Котором
Кроз Албанију**

Београд 1989.

Сарајевски атентат

Поред мене, у ћошку *café a la Rotonde*,* у густом диму, коме се сличан једва може наћи, седи неки млади Србин. Без обзира на веома шарену публику, човек и преко воље заустави свој поглед на њему. То је једна између оних фигура, које као да су створене зато да би код уредних људи изазивале неспокојство. Висок, мршав, али снажан, мрк, са изразом немира и енергије у очима и цртама лица, он оштроумно посматра све и свакога, пожудан утисака из туђег живота, али способан да се не изгуби у њему. Овај млади човек, скоро младић – једва ако му је 23 године – има свој циљ. Он је Босанац, интиман друг Принципа и Илића.

Око нас остаци свих иностраних колонија у Паризу. Мали, за сада још мало популарни руски скулптор са великим, у латинском кварту веома популарним псе-том; лепо избријани Шпањолац, који никад не скида огртач са црвено-зеленом поставом; неки старац непознате народности, *habitué da la maison*** , који

* Кафана код ротонде.

** Стални гост

скупља добровољне прилоге за венац јуче умрлој кафециници; седи Талијан са женом у сомотској блузи, уважаван, разуме се, од свију модела, који посећује кафе; два млада Румуна или Грка у лакованим ципелама са брилијантским прстењем на прстима и са манирима лажног учитеља играња; девојке кварта, *les cigales** које по- лугласно певају песму љубави, која се сада не тражи, – у оваквом стању прича ми мој друг о југословенској омладини, њеним надама и борби, чини летимичну карактеристику лица, чија смо имена први пут сазнали свршетком јула из новина.

– Знате, шта – предложим ја њему – напишите ваше успомене, испричајте барем оно, што се већ сада може јавно испричати. Ја мислим, да ће то веома занимати руску читалачку публику.

После два дана донео је мој млади друг свој рукопис. Он је рефлекс свога писца заједно са његовим погледима и оценама, за које ја не могу преузети одговорност. Али то је човечији докуменат, и било би неумесно да га исправљам или допуњавам. Ја га једноставно износим у преводу.

*

* *

Ви, Руси, мало знате о нама. Много мање, него ми о вама. У томе нема ничег чудноватог. Ваша је држава велика, имате велике задаће и ви сте у многومه отишли далеко напред. Ми смо изостали иза вас у смислу друштвеног развитака за неколико десетина година. И ако би

* Намигуше.

ви завирили у стране покрета наше српско-хрватске, као и уопште југословенске интелигенције, онда би тамо нашли многе црте вашег властитог покрета, какав он беше у 60-им и 70-им годинама прошлог века. А ми познајемо историју ваших идеја и волемо је, у многим је на ново изводимо над собом. Чернишевског, Херцена, Лаврова и Бакунина ми убрајамо међу наше најближе учитеље. Ми смо, ако хоћете, ваша идејна колонија, а колонија увек изостаје из метрополе.

Српске покрајине у Аустро-Угарској преживљавају епоху озбиљног социјалног врења, које има врло много заједничког са вашом борбом против крепосништва*. Буна против старих политичких и економских форми нашла је своје изразитеље у младој генерацији интелигенције, која се развијала у школама и универзитетима Сарајева, Загреба, Беча, Прага, Граца, у неколико и Београда, и проводила дуге ноћи у читању социјалне и политичке литературе. Духовно пробуђење поготовило се дубоким социјалним променама. Наше крепосништво, које се темељи на економском и политичком господству српско-муслиманске аристократије, бегова, давно се већ почело да пара по целом шаву, произвађајући пукотине у народном патријархалном схватању. Велика породица, задруга, разбила се на мале породице, притиснуте к земљи теретом државних намета. Ранија слога и узајамно помагање у раду, економски и војни савези великих породица за одбрану живота и независности, све је то отишло у прошлост, и замењено индивидуалном својином. Наше је друштво постало компликованије, никле су нове потребе и нове идеје.

* Под крепосништвом се у Русији разумеју феудални односи.

Порези приморавају један део становника, да тражи зараду изван предела отаџбине. Хиљаде и хиљаде одлазе у иностранство: Америку, Румунију, Немачку и тамо, у грубој школи најамног рада, приморани су, да се привикавају новим социјалним условима. По неко босанско село шаље пола своје омладине у иностранство, а други део служи у војсци. Многа села стоје пуста, газдинства запуштена, а много има тужних села, где и пре дванаест година беше стари начин живота извором свега, чега се чак и сад живо сећам.

Из туђих крајева враћају се наши сељаци друкчији: више критички мање понизни, и, на тај начин, стварају темељ за демократски покрет. Та нова генерација представља интелигенцију српско-хрватског села и, предвођена школском омладином, она организује велика сеоска друштва: кооперативна, антиалкохолна, гимнастичка. У све ове организације уноси интелигенција широке народне и социјалне идеје. код наших простих и празноверних сељака пробудила се велика жеља за науком, пред њима се открива стари свет с нових страна. Школска омладина, у својој већини пореклом сељачка, жури се да преда сељацима своје знање, отвара курсеве, оснива читаонице и популарне новине. За време школског одмора универзитетска и гимназијска омладина организује научно-пропагандистичке екскурзије. У селима и варошицама Босне, Херцеговине, Далмације, Хрватске и Славоније одржавају се предавања из медицине, географије и политичке економије. Постоје нарочите групе, које преко целе године скупљају материјал за ова предавања, а за тим их обелодањује у новинама и брошурама и шире у широким слојевима народа. Ово, ако се не варам, има много заједничког са вашом епохом комитета аналфabetских

курсева и улажења у народ, само са том разликом, што смо се ми у нашем деловању користили са много већом слободом.

Свака југословенска покрајина имала је своја периодичка издања, посвећена народу, његовим потребама и проблемима, и груписала је око себе интелигенцију под лозинком: одужити се народу. Старије генерације руске интелигенције, руковођене успоменама своје властите прошлости, разумеће ме без даљег разјашњавања. Наша издања, наравно, беху уперена против аустријске политике, али то беше само глас пробуђене љубави к народу, а не свесне политичке мисли. Али, ипак, према развијању покрета, будила се и политичка мисао.

Наше највеће издање беше "Зора", која је од 1900-14. г. излазила наизменице у Загребу, Карловцима, Бечу и Прагу. "Зору" уређиваху наши омладинци из свију наших покрајина и она беше као официјелни орган нове национално-социјалне свести, уједињавајући целу југословенску академску и школску омладину у отаџбини и у иностранству. У коликој су мери цео рад вршили студенти, најбоље се види из тога, што за време ферија "Зора" није излазила. У "Зори" први пут су на српском језику обелодањени одломци из бележака Петра Кропоткина о нихилизму и о групи чајковаца. Упоредо са социјалном идејом истиче се, постепено потискивана, национална "Зора" обраћа нарочиту пажњу личности и деловању Мацинија, и то нарочито у последњи период свог опстанка. Карбонаризму посвећује се низ електризирајућих чланака, а у једној између брошура обелодањује се заклетва Мацинијеве организације "Младе

Италије”.^{*} За нас то не беше историјски документ, већ звоњење звона на устанак. Редакција је одржавала пословне односе са бугарском омладином и настојала основати велики национално-социјалну партију у крајевима Јужних Славена.

Цео овај покрет, са многим нијансама и организационим огранцима имао је своја огњишта, такође, и у Београду, престоници Србије. Отуда су често излазили нестрпљиви удари, који су побуђивали на енергично деловање. Једна из централних фигура у Београду, мени изгледа, беше Љубомир Јовановић, главни уредник листа ”Пијемонт”. Ово име говори само за себе. Јовановић беше Мацини Младе Србије. Врло висок, сув, са великим челом, неуморни радник и конзеквентни аскет, фанатик-агитатор Младе Србије, Јовановић је путовао по свима српским покрајинама, често пешке, зближавајући се са крајевима и људима упознавајући се са видним политичким личностима, склапајући везе, удешавајући и потискујући напред. Он је одлично познавао бугарски друштвени живот и имао је личних пријатеља међу македонским првацима. Још као студент у Бриселу, радећи по 14 сати дневно у краљевској

^{*} Ђузепе Мацини, борац за ослобођење и уједињење Италијана, рођен је у Ђенови 1805. г., умро је 1872. г. у Пизи. Мацини беше редак пример љубави према отаџбини, човечанству и правди. Одушевљавајући се у својим најмлађим годинама светим идеалима за отаџбину и слободу, Мацини је био затворен у савојској тамници, а после вишемесечног тамновања сардинска га је влада, под сумњом да он припада Карбонерији, ставила пред алтернативу: или да иде у једно мало место у Пијемонту, као заточник, или да иде из земље, као изгнаник. Мацини је изабрао пут изгнанства и отишао у Француску, одакле је упутио отворено писмо краљу Алберту, у којем га је позивао, да постане завереник и ослободи и уједини Италију ...

библиотеци, он се сужавао у свему, штедећи новац за будући лист, у којем је водио своју пропаганду апостолском ревношћу. Сви руководећи елементи југословенске омладине пролазили су кроз скромну редакцију "Пијемонта" да би видели и слушали Љубомира. Тамо су се могли видети конспиратори из свију покрајина Аустро-Угарске и Македоније. Јовановић беше као ћутећи признани централни комитет покрета, који је обећавао ослободити и ујединити наше племе. Цела југословенска омладина знала га је по имену, о њему се шириле легенде у нашим кружоцима. У марту 1903. г., у очи крвавог преврата у Београду, Љуба Јовановић беше заједно са, тада младим Туцовићем, организатором бурних демонстрација против краља Александра. А следеће године он је основао лист "Словенски Југ". Програм листа – национално и социјално ослобођење југословенских покрајина од Аустрије. Он је упливи-сао, може бити, више него ико други у тој епоси на цео наш живот. Јовановић беше убијен за време српско-бугарског рата под Криволоком, борећи се у

Пастављајући у изгнанству неослабљено борбу, Мацини се уверио, да је једино омладина, коју још не захватише таласи ситних, личних егоистичних морива, а са њима заједно и духовна дегенерација, способна да се својски бори и жртвује за узвишеније и праведније уређење људског друштва, и он је својим списима и организацијом "Младе Италије" окупљао око себе омладину, упућујући јој на сутону свог живота ове значајне речи: "Омладино, поштуј вазда споме твоје младости!" ... Устајући увек и свагда у одбрану принципа народности и борећи се неустрашиво против свих форма империјализма, Мацини је снивао и о савезу Талијана и Славена, пишући већ тада: "Буде ли покрет словенских народа поздрављен са симпатијама и подржавањем, он ће дати нови живот Европи, а буде ли зануштен, спречаван и скренут с правог пута, може да баца Европу у страшну и крваву двадесетогодишњу кризу."

редовима српске армије у чину наредника. Ја сам био код њега у редакцији "Пијемонта" у септембру 1911. г. Он је седео сам, ниско погнуте главе над столом и писао чланак за следећи број.

– Зар тако? Ви бакуниста ... Наше су идеје блиске једна другој. Али погледајте на стварност, и ви ћете се споразумети са мношћом: нужно је јаче учврстити покрет народне идеје, иначе прети опасност њене пропасти. Потребно је звонити на устанак, прерађивати нашу душу, прекаљивати себе ...

Виђао сам га често око седам сати увече када је излазио из редакције, ћутљив, замишљен у своје маште, као загонетна сенка. Кад мислим о Србији, ја увек видим његову апостолску фигуру изнад српског хоризонта.

Хрватска омладина скупљала се око листа "Вихор", који је 1912. г. излазио у Загребу. Овај лист је одразивао антиклерикалну нијансу, изазвану великим упливом клерикализма у католичкој Хрватској. Најбоље истакнут идеолог групе беше слободоумни литерарни критичар Митриновић, интерпретатор нашег женијалног скулптора Мештровића. Као један од најбољих трибуна нашег краја, Митриновић је пропутовао све српске земље са рефератима о мораланој солидарности Јужних Славена, о њиховој литератури, поезији, уметности, скулптури. У овој истој групи је Владимир Черина представљао Мацинијев правац, који је он проводио кроз своју провинцијалну библиотеку "За народ". После Јукићевог атентата на Цуваја, бана Хрватске, свуда беху затворене легалне организације. Бечки листови, сваки на свој начин, пролеваху крокодилске сузе због нових тенденција хрватске интелигенције, а неки су већ тада захтевали, да се успостави

покрајинска аутономија и да политичка слобода Хрватској. Тако држање беше "Arbeiter-Zeitung"-а и "Zeit"-а.

У Словенији (Крањска Горица, Истрија) омладина се груписала око листа "Препород", који је 1912. г. излазио под градом цензурских прогона. Група "Препород" беше, без сумње, најактивнија и најметодичнија у раду. Вође покрета беху ученици универзитета, јер са словенским наставним језиком постоје само ниже школе. Један део словенске интелигенције налазио се под упливом бечких клерикалаца. Између ње владао је дух политичких клика и каријеризма. Против овог сервилно-пљачкашког правца "Препород" је подигао заставу узбуне. "Ми верујемо у животне снаге нашег племена – писао је он у своме првоме чланку – и верујемо у будућност. Ковачи, кујте чврсте карактере и несломљиве воље!" А и присталице "Препорода" често називаху себе ковачима. Лист је обелоданио биографију Петра Кропоткина и писма Александра Херцена о пољском устанку у 1863. г., и то беше последњи број "Препорода" – забранише га.

Ја сам се први пут срео са словенским омладинцима у Бечу 1911. г. Моји познаници, који доцније образоваше редакцију "Препорода", иступише из старорадикалне организације словенске омладине. Овде су тежили више за активном борбом и тражили везе са српском и хрватском омладином. После два-три разговора у бечкој кафани Josephinum, ми смо израдили платформу за заједничко деловање.

– Зар није истина, Слободане, поштени људи увек нађу општи пут? – рече ми после једног из низа састанака најстарији између мојих нових другова.

Ово одиста беше почетак српско-словеначког савеза у ослободилачкој борби. Из овог идеолошког лабо-

раторија изашао је "Препород", као и "Зора".Словенци су величанствени организатори; дуга страдања и борбе њиховог несрећног племена, прекалише њихове карактере. Са својим практично-трезвеним радом они беху незаменљиви сарадници нама, идеалистима – сањалицама ...

У Сарајеву се покрет груписао око листа "Омладина", који је преводима из Херцена и других руских списатеља васпитао целу генерацију. Ја сам припадао оној малој групици у којој беше Принцип и његови другови, који су уређивали "Омладину". Ми смо превели брошуру Бакунина: "Комуна" и са нашим осталим брошурама растурили је по свим крајевима. Ми смо често спорили о оном истом, о чему и ви тако много спористе у своје време: о социјализму, о судбини народа, о методама борбе. У нашим редовима не беше озбиљних несугласица, као што и у вашим идејама не беше јаче дефиниције; али, ипак, сви смо били убеђени, да ће се само циновском борбом моћи ослободити народ и спасти Српство. Са заносљивом љубављу читали смо роман Чернишевског "Шта да се ради?", заустављајући се с поштовањем пред силном фигуром Рахметова. Због једног Рахметова ми смо жарком љубављу волели Младу Русију. Ми нисмо могли и нисмо хтели веровати, да је савремена руска инетелигенција изневерила Рахметову због Санина. Ми смо подражавали Чернишевском, колико смо само могли. У правила наше групе унешено је обавезно уздржавање од љубави и пића. Ви ћете ми веровати, ако вам кажем, да смо сви остали верни правилима. Свако вече скупљали смо се у источном делу Сарајева, у сиромашној собици једног нашег друга. Наизменице смо читали на српском и на иностраним језицима нове чланке, одломке из књига, рукописе за

"Омладину". Расподељујући између себе посао, ми смо се учили, да би могли друге учити. Јевтић, песник, добро познат српској омладини, беше највише начитан међу нама и он је руководио нашим деловањем. У име наше групе дописивао се са једномишљеницима у целој земљи, давао упутства за оснивање нових група у провинцији. Блед и нервозан, са великим црним очима, са разбарушеном косом, одважан и сањалица, он беше за нас неприкосновени литерарни ауторитет.

На састанцима наше групе Принцип, најмлађи међу нама увек беше затворен и скроман, држао се некако постранце. Избегавао је теоретске расправе, али је увек тражио књиге и лакомо их гутао. Принцип беше син малог трговца из села Грахова, око Лијевна. Овај део Грахова беше некада насељен српским хајдуцима, који су водили крваву борбу против завојевачких Турака. Сељаци Грахова створише поезију, која велича и слави јунаштво старог Вујадина и његових синова Миладина и Грујице. Још и сада млади и стари Срби плачу под звуцима граховских песама. Већ у својој четрнаестој години Принцип је ступио у кружочек народног просвећивања, а један део свога гимназијског живота провео је у Београду, у оном делу вароши, који се зове "Зелени Венац", у овом Латинском кварту српске престонице. Тамо се у кафани сваки дан виђао са српским револуционарима и није једанпут чуо њихов разговор о потреби обрачуна са главним српским непријатељем, са Фердинандом Хабзбургом. Мален, погурен, али чврст и издржљив, затворен, црномањаста лица, на којем је унутрашња страст већ повукла оштре црте, Принцип је проводио целе ноћи у читању, а његове најмилије књиге беху оне, које говоре о акцијама. Принцип је неколико ноћи провео на гробу Жерајића у

Кошеву, и на дрвеном крсту изрезао перорезом две речи: Богдан Жерајић, и окитио гроб цвећем, које је донео из Сарајева.

У нашу је групу спадао и Илић, прави организатор сарајевског атентата. Свршивши учитељску препарандију био је неко време сеоски учитељ у Херцеговини, али се није могао саживети са учитељским позивом и брзо се врати у Сарајево. У 1909. г. напушта Босну и одлази у Швајцарску без игде ичега, од станице до станице. Пешке је ишао из Цириха у Берн, Лозану и Женеву, и после неколико месеци вратио се у Босну. Он је причао нама, који још ни једанпут не остављасмо Босну, да је био у самој Женеви и ми смо га тако исто слушали, као што муслимани слушају хаџију, који се вратио из Меке. Тад је почео да преводи Горког, а пред последњи атентат почео је издавати властити орган "Звоно". И већ у првом чланку отворено изјављује неопходност ослобођења Југославије од аустријског јарма. То се догодило управо на сам дан сарајевске завере, на три недеље пре историјског дана – 28. јуна. Дугачким писмом известио ме – ја сам тада био у иностранству – да је сам остао у редакцији "Звона" и позвао ме да сарађујем. Писао је даље, да се буди Босна, расте свест у свим друштвеним слојевима, а лист наилази на неочекивано велики одазив, тако нпр., у Дервенти радници приредише концерт у корист "Звона", који је сјајно успео и изазвао подражавање. Предпоследњу дописницу беше послао из Н. у Херцеговини, куд је путовао у ствари "Звона" и где, свакако беше заказан састанак са конспираторима Југа. Под његовим потписом беше оловком написано неколико речи другим нашим другом, једним између ретких, који је успео да се спасе после велике катастрофе ...

"Звоно" је сваким бројем постајало све борбеније. Ово је издање остало као последња литерарна успомена наше генерације, која је тако брзо изгорела на ломачи народне борбе. Последњи пут писао ми је Илић заједно са Принципом на неколико дана пре атентата. Они ме извештаваху о унутрашњим трзавицама у нашој ранијој сарајевској групи, изазваним некаквим новим околностима, о којима су нејасно писали. Може бити, да су неки од другова били против чина 28. јуна и да су покушавали моралним притиском да одврате групу, која је тежила за акцијама по сваку цену. Тешко сам се осећао читајући ово узнемирујуће писмо написано руком Принципа и допуњено са неколико реченица од стране Илића. Ја се спремах да им одговорим у помиљивом духу, кад, наједанпут, целим светом одјекну метак Принципа. Мој млади друг није ни помишљао, да ће његов херојски метак изазвати садањи светски рат. И, верујте ми, кад читам ратне извештаје, у мојој се глави врти страшна мисао: зар смо ми, одиста, то све изазвали?

*

* *

Са овим се свршава рукопис младог Србина. Принципов испаљен метак не само да је угасио живот аустро-угарског престолонаследника, него је учинио и крај српској терористичкој акцији. Цела генерација аустријско-српске интелигенције, која још није изашла из младићског узраста, сишла је или силази са позорнице. Покушаји да се народи ослободе помоћу револверских метака, изгледаће смешни и просте дечи-

је играчке после мерсера са 30 и више сантиметара, који су грмели под знаком народног ослобођења. И овај ће се резултат свакако испољити, па ма како се завршио рат. Кад би напрезањем народа у резултату били створени нужни услови заједничког живота народа у југо-источној Европи, онда би народни покрет уступио место социјалном и најповољнијим условима за даљи развитак. А допусти ли се, да се и после садање катастрофе очувају старе границе, које прелазе преко живог тела народа, онда ће у целој будућој историјској епоси заостали народи да утросе своју енергију на економско и културно удешавање према старим границама – у атмосфери народног разочарења и равнодушности. Било овако или онако, али свакако је тачно, да се генерација Жерајића, Јукића, Илића и Принципа силази са позорнице.

Париз, фебруара 1915. г.